

לפעול 'כאילו':

פוליטיקה סמלית ושליטה חברתית בסוריה*

ליזה ודין

המאמר מנתח את פולחן האישיות שהיה נהוג בסוריה בתקופת הנשיא חאפז אל-אסד כמכשיר בידי המשטר לחיזוק שליטתו בנתיניו. לטענתה של ודין, פולחן האישיות של אסד לא נועד לבסס את הלגיטימיות של המשטר ואף לא להגביר את אמונתם של האזרחים הסורים בכך שמנהיגם הוא אלוהי, אלא הוא נועד ליצור אווירה ותרבות פוליטית, שהציות לשלטון וההשתתפות בשיח שהוא מכתוב מובנים בהן מאליהם. באמצעות איומים בכוח — שאומנם הוצאו אל הפועל מפעם לפעם — הכריח המשטר הבעתיסטי את אזרחי סוריה לקחת חלק פעיל בפולחן הפומבי של אסד ולהפנים, לכאורה, את הרטוריקה המופרזת והמופרכת שליוותה אותו. העמדת הפנים בפומבי וההתנהגות כאילו הם מקבלים כלשונו את פולחן האישיות של המנהיג, משקפים, ובעת ובעונה אחת גם מייצרים, את עוצמתו של המשטר כלפי האזרחים. עם זאת, מבחינתו של משטר סמכותני, אסטרטגיה זו של הפעלת כוח סמלי יש בה גם סיכונים, שכן היא

* Lisa Wedeen, 1998. "Acting 'As If': Symbolic Politics and Social Control in Syria", *Comparative Studies in Society & History*, 40: 503–523.

הערת המערכת: שיטת רישום ההפניות הביבליוגרפיות במאמר זה נותרה נאמנה למקור. גירסאות קודמות של מאמר זה הוצגו בכינוס השנתי של האגודה האמריקאית למדע המדינה בשנת 1995 (ASPA), וכן ב-MIT, באוניברסיטת קליפורניה בברקלי, באוניברסיטת שיקגו, ב-NYU ובאוניברסיטת וסליאן. אני אסירת תודה לקהלים באירועים אלה על הערותיהם המועילות. ברצוני להודות במיוחד גם לארוונד אברהמיאן (Abrahamian), לנאדיה אבו אל-חאג' (al-Haj), ללילה אבו לור'וד (Abu-Lughod), ללורן ברלנט (Berlant), לגסטון אלונזו דונאט (Donate), ללורה גרין (Green), לדיוויד לייטין (Leitin), לזכארי לוקמן (Lockman), לטימותי מיצ'ל (Mitchell), לחנה פיתקין (Pitkin), לקארן פילקינגטון (Pilkington), למוישה פוסטון (Postone), לדון רנו (Reneau), למייקל רוגין (Rogin), לווייליאם ה. סיוול הבן (Sewell), לרוברט ויטאליס (Vitalis) ולקוראים האנונימיים של CSSH על קריאתם הביקורתית.

מאפשרת לנתינים לחתור תחת מבנה הכוח שיוצר המשטר באמצעות מתן משמעויות חדשות למושגים ולשיח שהוא מייצר.

הסיפור הבא סופר לי בתקופת עבודת השטח שלי בסוריה, ימים אחדים אחרי שהמאורע המתואר בו אירע כביכול. באביב 1989 שוחרר הקצין מ' מיחידת העילית של משמר הנשיא לאחר שאנשי היחידה הכו אותו ושברו אחדות מעצמותיו. מ', קצין צעיר ממשפחה עלאוית מן המעמד הבינוני הנמוך, ציפה שהשכלתו האקדמית תקנה לו סמכויות וזכויות במסגרת שירותו. אבל הוא טעה. מפקדו של מ' לא התפעל ביותר מהישגיו, ואפילו לפני התקרית שהביאה להכאתו שמעו אותו חבריו לא פעם בוכה בשנתו.

יום אחד בא קצין בכיר לבקר בגדוד והורה לחיילים לספר את החלומות שחלמו בלילה שעבר. אחד החיילים צעד קדימה והודיע: "ראיתי את דמות המנהיג שלנו בשמים, ואנחנו טיפסנו על סולמות של אש כדי לנשק אותה." אחריו בא חייל אחר ואמר: "ראיתי את המנהיג שלנו מחזיק בידיו את השמש, והוא סחט ומחץ אותה עד שהתפוררה. חושך כיסה את פני האדמה. ואז האירו הפנים שלו את השמים והפיצו אור וחום לכל העברים." וכך נמשך הדבר, והחיילים פסעו קדימה בזה אחר זה ופיארו את גדולת המנהיג. כשבא תורו צעד מ' קדימה, הצדיע לקצין האורח ואמר: "ראיתי, שאמי היא זונה בחדר השינה שלך." בתגובה על דבריו הוכה מ' והודח מן היחידה. לימים הסביר את מעשהו באומרו, שהוא "התכוון שארצו היא זונה".¹

האדם שסיפר לי את הסיפור הזה לא היה עד ראייה לאירוע עצמו, אבל נראה לו, כי הדברים קרו כמסופר בסיפור. בצורתו המסוגנת מעלה הסיפור על הדעת אגדה, והמספר השתמש בו לימים בתור חומר לסיפור קצר שלא פורסם – ובסוריה אף אי-אפשר לפרסמו. אני מביאה אותו כאן, אפוא, בתור נראטיב דמיוני של מעשה אמיתי לכאורה. בין שמקור הסיפור בדמיונו של מ' עצמו

1 את הסיפור סיפר לי חבר קרוב של מ', שהיה אחד ממקורותי האמינים ביותר למידע על הפוליטיקה בסוריה בפרק זמן, שעתיד היה להימשך שנתיים וחצי, של מחקר שטח שעשיתי בארץ זו. ב-1985, כשלמדתי ערבית, חייתי אצל משפחה לבנונית באבו רומאנה, שכונה אמידה של דמשק. בשנים 1988–1989, בסיוע מענק IIE-Fullbright, התגוררתי במעונות הנשים של אוניברסיטת דמשק, במחנות פליטים פלסטיניים ובדירה שכורה בסלאחיה, שכונה של המעמד הבינוני סמוך למרכז העיר. ב-1992 שכרתי דירה בגבולה של שכונת מֶהֶאג'ין השמרנית של בני המעמד הבינוני, וחייתי שם שנה שלמה בסיועה של אגודת פולברייט-הייס לעבודות דוקטור. ובקיץ של 1996 שהיתי, במימונה של אוניברסיטת וסליאן, ב-Institut Francais d'Etudes Arabes de Damas. במהלך המחקר שלי ראינתי יותר ממאה בני-אדם מרקעים מגוונים של גיל, דת ומעמד חברתי. בין המרואיינים היו פקדי ממשלה בכירים, מנהיגים וחברים מן השורה של ארגונים 'עממיים', איכרים, מאמני ספורט, מורים, מנהלי בתי-ספר, יזמים, אמנים, משוררים, במאי סרטים, כלכלנים, היסטוריונים ומתנגדים פוליטיים.

ובין שמקורו בדמיונם של מי שסיפרו אותו, הסיפור מאפיין צד חשוב של החיים הפוליטיים בסוריה: תביעת המשטר שבני-אדם יציגו ראיות חיצוניות לנאמנותם לפולחן, שטקסי הצייתנות וההכנעה שלו מזויפים בעליל לעתים קרובות.²

מדי יום ביומו עשוי נשיא סוריה, חאפז אל-אסד, להיות מרומם ומפואר כראש וראשון לרוקחים, או למורים, או לעורכי-הדין או לרופאים של האומה. הוא מוצג בעיתונים בחברת אנשי מעלה זרים כשהוא מראה "הבנה מוחלטת של כל העניינים". אחרי הבחירות מברכים אותו על זכייתו ביותר מ-90 אחוזים מן הקולות. בשיח הרשמי מופיע אסד דרך קבע בתור "האב", "הלוחם", "מציל לבנון", "מנהיגו הנצחי", "האביר", או סלח אל-דין של ימינו, על-שם המנהיג שחילץ את ירושלים מאחיזת האויב בשנת 1187. איקונוגרפיה דתית וסיסמאות המעידות על נצחיותו מעטרות את קירות הבניינים, את חלונות המוניות ואת דלתות המסעדות.

סיפורו של מ', המתרחש בסביבה הנבחרת של יחידת עילית צבאית, הוא דוגמה מאלפת להעמדת הפנים הציבורית שהמשטר כופה גם על 'אזרחים' מן השורה ולפולחן האישיות הנדרש מהם. צעירים מגויסים בטקסיות להשתתף בכינוסים 'ספונטניים' שמארגנים ארגונים 'עממיים'; משוררים, פרופסורים באוניברסיטה, אמנים ומחזאים נקראים מפעם לפעם לתרום את כשרונותיהם להפקת מופעי ראוות ציבוריים; ארגוני האיכרים והפועלים, וכמוהם גם האיגודים המקצועיים של העיתונאים, עורכי-הדין, המורים, הרופאים ורבים אחרים, נאלצים מדי פעם בפעם לחבר סיסמאות ודימויים שיציגו ברכים את קשריהם האידיאליים עם המפלגה ועם הנשיא.³ בקצרה, כל סורי שולט היטב בשפה הסמלית הזאת, לפחות מפני שהכל חשופים לשיטפון התמידי הזה של חזרות רטוריות. להיות סורי פירושו, בחלקו, להיות מסוגל לפעול, אם מתוך מרדנות כמו מ' ואם מתוך צייתנות, כמו חבריו של מ', בתוך העולם של הרטוריקה הרשמית. ההיכרות הכללית הזאת עם לשון המשטר ודימויו מסייעת לאחד את הסורים, מפני שכל אזרח בכל פינה של הנוף הפוליטי — מאלה שמעריצים את

2 אני מודה לקורא אנונימי של *Comparative Studies in Society and History* על הניסוח הזה.

3 הדוגמאות רבות מספור. מנא ואֶפֶף, השחקנית המפורסמת ביותר בסוריה, הצהירה בעת משאל העם של 1991 שירוד גשם — מאורע משמח באזורי מדבר — מפני שהסורים עושים משאל עם כדי לשוב ולאשר את נאמנותם לחאפז אל-אסד. הקומיקאי הידוע דֶרֶד לְחָאם משחק לא רק בקומדיות פוליטיות סאטיריות, אלא משתתף גם במפגנים רשמיים עם 'רכבת השמחה'. מופעים מאורגנים נערכים ברוב חגי המדינה, בזמן משאלי-עם נשיאותיים ובפסטיבל ה'תרבות' השנתי הנערך בקיץ לזכר בנו האהוב של אסד, באסל, שהלך לעולמו. בטקס הפתיחה של 'משחקי הים התיכון', שסוריה אירחה ב-1987, השתתפו בין 12,000 ל-24,000 איש, בעיקר מן הארגונים העממיים של המשטר, ובעיקר ילדים מתנועות הנוער של הבעת' (טלאַע אל-בעת' ושִבִּיבַת אל-תִּיֶרָה).

תבונתו הפוליטית של אסד ועד אלה שמתעבים אותו — נדרש להשתתף בחוויה הזאת של שלטון אסד.⁴

זאת ועוד, סיפורו של מ' מתקיים בתוך אקלים של שיח, שבו עצם ההפצה הלא-חוקית של סיפורים היא עובדה פוליטית נפוצה וחשובה. העדרו של דיון ציבורי בנושאים פוליטיים במשטר סמכותני כמו בסוריה מביא בני-אדם ליצור מה שאפשר לכנות 'מובלעות פרטיות של פומביות'. בתוך בתי האזרחים, בין אנשים שנותרים אמון זה בזה, יכולה הביקורת לפרוח, והיא אומנם פורחת, לא פעם בדמות סיפורים כמו סיפורו של מ' ובדמות מידע פנימי, השערות בעלמא, שמועות ובדיחות.⁵ הפופולריות של הקומדיה הפוליטית והקריקטורה בסוריה וריבוי הבדיחות על חשבון אסד מלמדים, שבחייהם היומיומיים מודעים הסורים להשפעתה של המשמעת שהרטוריקה משליטה ומבקשים לערער אותה, בנסותם להשתמש בתחליפים חתרניים ל'פולחן האישיות' הרשמי של המשטר.⁶ המלומדים החוקרים את החשיבות הפוליטית של פולחני אישיות ופולחני

4 דיון בתולדות פולחן אסד ובדרכים שבהן השתנה במרוצת הזמן בתגובה על לחצים פוליטיים, ראו אצל Lisa Wedeen, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria* (Chicago: University of Chicago, 1999), ch. 2.

5 דיון בשיח הנערך "מאחורי הקלעים, הרחק מעיניהם הצופיות של בעלי השררה" ראו אצל James C. Scott, *Domination and the Art of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven: Yale University Press, 1990). ראו גם James C. Scott, *Weapons of the Weak* (New Haven: Yale University Press, 1985). University Press, מאת אותו מחבר. כניחות שלו הוא מפרז לא פעם בחשיבותו או בתפוצתן של עברות יומיים שכאלה, אבל הוא בהחלט עומד על הצדדים הרטוריים של השליטה ואף בוחן את מהות ההתנגדות. ביקורת חשובה על השימוש של סקוט במטאפורות מעולם התיאטרון ועל האני האמיתי, הפרטי, שעולה מן המטאפורות, ראו אצל Timothy Mitchell, "Everyday Metaphors of Power," in *Theory and Society*, 19 (Oct. 1990), esp. pp. 563–564. חיבורים חשובים אחרים שעוסקים במישרין בנהגי שליטה יומיומיים ובהתנגדות ראו אצל Lila Abu-Lughod, *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society* (Berkeley: University of California Press, 1988); Pierre B. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, trans. Richard Nice (Cambridge: Cambridge University Press, 1982); Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley: University of California Press, 1984); Jean Comaroff, *Body of Power, Spirit of Resistance* (Chicago: University of Chicago Press, 1984). הסדרה בעריכת רנאג'יט גוהא מוקדשת לדיון בקשת רחבה של פעולות קיבוציות בדרום-מזרח אסיה, שחקירתן כצורות של מחאה עממית הוזנחה עד כה. אולם רוב החוקרים שכתבו בסדרה הזאת בוחנים מאורעות כגון מהומות דגן ומרידות קהילתיות, שאינן מערערות על ההבנה המקובלת של ההתנגדות כמעשה קיבוצי.

6 כוונתי לקומדיות הפוליטיות הפופולריות מאוד של דרד' לַחַאם ויאסר אל-עַזְמָה, לקריקטורות הפוליטיות והסאטיריות הנפוצות מאוד של עלי פרוזאת (שאומרים כי אחרי שפוטר מן הדימון אל-ת'ֶרֶה ירדה תפוצתו ב-35 אחוז), לבדיחות על אסד ועל המיתולוגיה שלו שסיפורו ל גברים ונשים שבאו מכל מיני רקעים ולסרטים של מוחמד מַלַאס, נָבִיל מַאֲלַח ואַסְאָמָה מוחמד. ניתוח של הקומדיה הסורית, והמתרת והמתחברות, וכן של קריקטורות, סרטים ובדיחות, ראו אצל Wedeen, *Ambiguities of Domination*, ch. 4.

אידיאולוגיה טוענים תכופות, שמערכת 'מוצלחת' של רטוריקה וסמלים מסייעת ליצור 'לגיטימציה', 'כריזמה' או 'הגמוניה', וכך היא מאפשרת למנהיגים פוליטיים להשיג תמיכה לעצמם ולמדיניותם על-ידי טיפוח הזדהות קולקטיבית אתנית, לאומית או מעמדית.⁷ אבל הרטוריקה הרשמית בסוריה, כמו החלומות שסיפרו כביכול אנשי יחידתו של מ', מכילה תמיד הצהרות אבסורדיות בעליל, שלא ייתכן כי תוכנן המפורש נועד לעורר אמון או מחויבות רגשית, תגובות שמושגי הלגיטימיות, הכריזמה וההגמוניה מניחים אותן מראש. אזרחי סוריה אינם נדרשים להאמין בהצהרות הפולחן הבוטות בבדינון — ואומנם, הם אינם מאמינים בהן — אבל הם נדרשים לנהוג כאילו הם מאמינים בהן.⁸ בסוריה קשה שלא להרגיש בהבדל בין מה שאנשי מדעי החברה, בעקבות מאקס וֶבֶר, עשויים לראות כמשטר כריזמטי מעורר נאמנות לבין בן-דמותו המעורר דאגה. יצירתם והפצתם, הנסבלת או המחתרנית, של מערכונים קומיים ושל קריקטורות, סרטים ובדיחות, שתוכנם הוא סאטירה על החיים הפוליטיים הרשמיים, מעידה גם היא על הדרכים שבהן מציפה הרטוריקה הלאומית את הקיום היומיומי ועל ההרגשה המשותפת של אי-אמון שהיא מעוררת.

אם נתייחס אל סיפורו של מ' כאל בדיה בעלת משמעות, נוכל לחקור את הקשר של מצבים קוגניטיביים של אי-אמון אל התיאוריה הפוליטית והחברתית. בסיפורו של מ' החיילים משחקים תפקיד בתוך פוליטיקה של 'כאילו' ומעמידים פנים שחלמו על אסד הכל-יכול. ייתכן, שאחדים מהחיילים אומנם האמינו שאסד ניתן בהשראה אלוהית, אבל ודאי שאין זה סביר שהם חלמו על המנהיג בלילה שלפני כן. הקצין הבכיר הוכיח, שיש בכוחו לחלץ סיפורי מעשיות שכאלה מפי המשתתפים. המשתתפים נענו לתביעתו, ובכך הראו את צייתנותם לקצין ואת יכולתם לפעול כאילו הם חולמים על אסד. ועם זאת, כשדרש הקצין מן החיילים לחשוף כביכול את האני הפנימי ביותר שלהם, הוא הניח להם, למרבה הנוחות, לרקוח סיפורים שממילא אי-אפשר לאמתם כלל. המאמר הזה מציג אפוא שתי שאלות הקשורות זו בזו: מהי המשמעות של שיתוף הפעולה של החיילים ושל חטאו של מ'? ולשם מה להמציא אסטרטגיות התובעות מבני-אדם להעמיד פנים? במלים אחרות, לשם מה ליצור פוליטיקה התלויה בסממני נאמנות חיצוניים וקלים לזיוף ולא באמונתם הפנימית של בני-אדם?

7 דיון במושגים 'לגיטימיות' ו'הגמוניה' ראו אצל Wedeen, *Ambiguities of Domination*, ch. I.

8 מלומד ידוע אחד בסוריה כתב: "ההתלהבות אולי אינה עמוקה ביותר; אפילו את חברי המפלגה אי-אפשר להכריח להאמין בסיסמאות שהם מדקלמים. [...] העדר שכנוע פנימי הוא דבר מקובל כל זמן שכל חבר מפלגה וכל פקיד רשמי מוכן להציג בציבור את מחויבותו למפלגה ולנשיא." Volker Perthes, *The political Economy of Syria Under Asad* (I. B. Taurus, 1995), p. 161. טענתי כאן היא, שהתנהגות שכזאת נדרשת הרבה מעבר לשכבת העלית הפוליטית.

בירור השאלות הללו עשוי לזרוע אור על טבעה המיוחד של הפוליטיקה הסמכותנית במדינות כדוגמת סוריה⁹ ולהראות כיצד משמשים לשון וסמלים להצגת כוח פוליטי ברבים וליצירתו של אותו כוח בעת ובעונה אחת. אפשר לומר על סוריה, בהשאלה מדברי קליפורד גירץ (Geertz) על ג'גארה, שנהגי השיח והדימוי שביסוד פולחן אסד אינם בחזקת "קישוטים אסתטיים בלבד, שבח והלל לשררה המתקיימת בנפרד, אלא הם הדבר עצמו".¹⁰

חלומות פז: ההקשר הרטורי

הרטוריקה הרשמית בסוריה יוצרת אתר חשוב של התמודדות, שביטוייה המעוררים והמקפאים בולטים במעשים של מרי אישי, כדוגמת מעשהו של מ' בסיפור הזה, אבל גם באינספור פעולות נראטיביות, כפי שהן באות לידי ביטוי בעצם הסיפור על מ'. לפי הסיפור שואבים עמיתיו של מ' בצייתנות מתוך מאגר ממוסד של דימויים, ושזורים אותם יחד כדי להעמיד את האיקונוגרפיה הפוליטית, הדתית והעממית של המדינה. דימוי השמש בסוריה, כבמקומות אחרים, טעון בזכות הנצחית למנהיגות לאומית. עלייתו של החייל השמימה כדי להצטרף אל המנהיג מרמזת גם על ההיררכיה, שאסד עומד בראשה וגם על מגננוני ההזדהות שבאמצעותם סופג המנהיג אל תוכו את חסידי. במלים אחרות, לא קשה לפענח את הסיפור שרקח החייל, ואף לא את תגובתו המרדנית של מ', המפיגה את קסם ההאלהה וההתרפסות.

אף-כי גם דבריו של מ' יונקים ממאגר של ביטויים ודימויים נוסחתיים השייך לנראטיב המשפחה של המשטר, מ' מארגן מחדש את הסימבוליזם של המדינה, במטרה לכפור בו. הכפירה הזאת היא דוגמה מובהקת לאפשרויות העומדות לפני האזרחים בסוריה בכלל ולפני האמנים הסורים, הנדרשים להפעיל את כשרונותיהם בשירות פולחן אסד, בפרט. דבריו המתריסים של מ' נסבים על רשת יחסי השארות מצד האב שפולחן אסד מעורר, שבה נתפשים קצינים בכירים כאחים בוגרים וכל הזכרים הם בניה של אמא סוריה. גם מ', כמוהו כאידיאולוגים של המדינה, מרמז על הזיקה האידיאולוגית שבין אָמה (אומה)

9 סקירת הספרות מן הזמן האחרון על משטרים סמכותניים במזרח התיכון ראו אצל Jill Crystal, "Authoritarianism and its Adversaries in the Arab World," *World Politics*, 46: 2 (Jan. 1994), pp. 262–289. כל החיבורים שקריסטל דנה בהם עוסקים בעיקר בסיבות לסמכותנות, ולא בתנאים שהמשטרים יוצרים כדי לשמרה, וקריסטל עצמה מתמקדת בעיקר בעניינים 'חומריים'. עם זאת, עלי-אף טענתה שהאידיאולוגיה פועלת לקידום ה'לגיטימיות', היא רומזת, בלי פירוט, שפניות אידיאולוגיות כוזבות עשויות להרחיק בני-אדם מן הפוליטיקה (עמ' 280–281).

10 Clifford Geertz, *Negara: The Theater of State in Nineteenth-Century Bali* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980), p. 120

ובין אֵם (אֵם).¹¹ אבל רמיזתו הופכת על פיה מתוך אירוניה את הנראטיב של הפולחן ויוצרת מעמד של גילוי עריות, שבו עד הבן הצעיר לכך שאמורארו שוכבת עם אחיו הגדול, הקצין הבכיר, תמורת בצע כסף; ואילו הקצין הבכיר, כבנה של האומה המושחתת וכןציג הסמכות הפוליטית, עלול להיות צאצא בלתי־חוקי. מן הפרשנות הזאת עולה, שמעשה גילוי העריות, השחתת ארצו והפגיעה בה, הם שהופכים את הקצין לבן בלתי־חוקי. מעשהו של מ' בסיפור מביא לידי פירוד בינו לבין עמיתיו החיילים, אחיו המטאפוריים, ובה־בעת הוא קורע בתוקפנות את המסווה מעל פניהם.

אבל מ' גם מונע מעצמו פיצוי שלם על אי־הצייתנות שלו, ובכך הוא מציג את חוסר הביטחון (של האידיאולוגים והמורדים גם יחד) הטבוע בהתערבויות הרטריות של המשטר. אחרי הכל, מ' בוחר שלא להחרים את הטקס אלא להשתתף בו על־פי מושגיו, אם גם מתוך מרדנות. ארצו, כך הוא רומז, מכרה את עצמה לצבא מושחת; טומאה דבקה בסוריה.¹² יתר על כן, מ' אומר שהוא "ראה" את אמו במעשה זנותה, ובכך הוא נעשה יותר מסתם קורבן לשחיתותה של סוריה; הוא נעשה עַד, צופה מן הצד בחילול אמו. מ' אומנם חסר אונים ואינו יכול למנוע את אמו־ארצו מלמכור את גופה לקצין, ואף־על־פי־כן הוא מסוגל לצפות במעשה ואף עושה כן. המציצנות הזאת שהוא מודה בה מרמזת על מודעותו לכך שגם הוא שותף למעשה.

את שותפותו במעשה הטומאה של המשטר ובפגיעה בו עצמו מבטא מ' גם כשהוא מדבר על אמו שלו כעל זונה: שחיתותה של סוריה משפיעה עליו ומכאיבה לו במישרין. מ' מציג את מצבו כבנה של זונה, יליד האומה שזנתה.

11 את הצגת האָמה בדמותה האמהית בעליל של האומה אפשר לראות בחשיבות שתאורטיקנים אחדים של הבעת' מייחסים, מאז ימיה הראשונים של המפלגה, לשורש האטימולוגי המשותף של המלים אֵם (אֵם) ואָמה (האומה הערבית). זַאפִי אל־אֶרְסוּזִי, מראשוני ההוגים של המפלגה ומורם של חברי מפלגה עלאוויים רבים, ובכללם אסד, מדגיש את הקשר הזה בדבריו: "המונחים אומה (אָמה) ואֵם (אֵם) מוכיחים, מעצם היותם גזורים מאותו שורש, שרעיון האומה הוא הרחבה של המשפחה — ובעצם, זהו קשר מובהק של אחווה." (מצוטט בספר *The Foundations of the Arab State*, ed. G. Salame [London: Croom Helm, 1987], p. 167). ראו גם זַאפִי אל־אֶרְסוּזִי, אל־מַאֲלֶפֶת אל־כַּאמֶלָה (כל כתביו) (דמשק: אל־אֶדְאָרָה אל־סִיאַסִיָה לִלְגִיָּשׁ ואל־קְנָאֵת אל־מַסְלַחָה, 1973), כרך 4, עמ' 213. וראו גם שם, כרך 2: עמ' 341–352 ועמ' 359–379, וכן סלים בֶּרְפֶּאֶת על זַאפִי אל־אֶרְסוּזִי, אל־פֶּכֶר אל־קִיָּמִי וְאֶסְסָה אל־פִּלְסוֹפִיָּה עַנְד זַאפִי אל־אֶרְסוּזִי (דמשק: מַטְאָבַע מַאֲסַסֵּת אל־וַחְדָּה לִלְסִתָּאפָה ואל־טְבָאָעָה ואל־נֶשֶׁר, 1979), עמ' 107–108, 236.

12 דיון על השחיתות בסוריה ראו אצל Yahya M. Sadowski, "Ba'thist Ethics and the Spirit of State Capitalism: Patronage and the Party in Contemporary Syria," in *Ideology and Power in the Middle East* (Durham: Duke University Press, 1988), pp. 160–184. גם Sadowski, "Guns, Cadres and Money," *MERIP Reports*, no. 134 (Jul.–Aug. 1985), pp. 3–8.

כבנה של האם-האומה לא יוכל מ' לעולם להיות בטוח שהוא עצמו אינו ממזר, כמו אחיו המטאפוריים. פירוש אחר לסיפורו של מ' מרמז אפוא לכך, שמצבו כרוך בהקרכת הזהות (מ' כממזר) ובה-בעת בהזדהות מחודשת עם החיילים (שהרי כולם ממזרים). מ' דוחה אומנם את האני המתרפס והמעריץ שהמשרט יעד לחייל הסורי, ואף-על-פי-כן אין הוא מסוגל לא לגנות ולא לשנות את האם-האומה המושחתת, והוא נשאר קשור אליה בקשרים רגשיים.

הספרות הערבית בת ימינו — שסיפורו של מ' אינו אלא פרט שולי בתוכה — משופעת באפיונים קטגוריים כשל מ', שבהם מוצגים הארץ או הנוף כאשה מחוללת והאינאונות של הגבר הערבי מסמלת את הטראומה הפוסט-קולוניאלית, את התסכול ואת הרגשת החולשה. ביצירתו של הסופר המצרי נגיב מחפוז מסמלת דמותה של הזונה את שחיתותה של מצרים;¹³ גיבורו של ר'סאן כנפאני בספר רג'אל פי אל-שאמס (גברים בשמש) איבד את איבריו המין שלו במלחמה עם ישראל ב-1948, ובספר מואסים אל-הג'רה אלא אל-שאמאל ('עונת הנדידה אל הצפון') מאת אל-טייב סאלח, הופך הגיבור הסודני על-פיהם את היחסים שבין המתיישבים השולטים, הגבריים במופגן, לבין הנשלטים הנשיים כשנשים בריטיות מתאבדות בגללו. בהזיה הגברית הזאת של נקמת הנחות מייצגת הפיכת האשה המערבית לקורבן לא רק את שנאת הנשים של הזכר הנשלט, אלא גם את חולשתו: אחרי הכל, אין ביכולתו לנקום בגברים הלבנים המערביים, שטבעו בו מלכתחילה את חותם הנשיות. חלומו הברודי של מ' מחליף את העוצמה והגבריות שפולחן אסד מבקש להביע בדימוי הכפול של אשה מחוללת וגבר חסר אונים. הגבר חסר האונים הוא במידה מסוימת מ' עצמו, אבל הוא גם אסד. לא זו בלבד שאסד, "האביר" ו"האב", אינו מסוגל להגן על האם-הארץ מפני חילולה — ייתכן שהוא עצמו הגורם לשחיתות.

החלומות, כמוהם כמטאפורות משפחתיות, מעמידים סביבה רטורית טעונה, הן כדי להפיק ייצוג אידיאלי של המשטר והן כדי לפתוח אפשרויות חתרניות. בין שהחלומות הם מסרים שנמסרו לאדם בהשראה אלוהית ובין שהם — על-פי המינוח הפרוידיאני המקובל — הביטוי התת-מודע של רצונות וחרדות שאין להם מוצא בחיי היומיום, החלומות מלמדים על החלקים האישיים של עצמיותנו. תביעתו של הקצין מסמנת, שהחלומות האמיתיים אומנם יכולים להישאר פרטיים, אבל הצהרותיהם הפומביות של החיילים חייבות לעלות בקנה אחד עם הנראטיב הלאומי הרשמי. הקצין, כנציג המדינה, בודק את בעלות המדינה על רצונם של החיילים להשתתף בהזיה של עוצמה, כלומר לפעול כאילו אין להם חרדות לא-רצויות וכאילו רצונותיהם העמוקים ביותר הולמים את השאיפות שהמדינה מציגה להם כאדיאל. עליהם לנהוג כאילו המדינה

יכולה לחדור אל החלק הזה של עצמם, אל החלק הפרטי ביותר, שהגישה אליו חסומה, משכנן של העברות שבכוח; עליהם לפעול כאילו האלהת המדינה מועברת באמצעות צורתם ותכניהם של חלומותיהם וכאילו מסוגלת המדינה לשלוט במה שבתוכם שאפילו להם אין שליטה בו.

הואיל והחלומות חומקים, כפי שנדמה לנו, מן השליטה המודעת של החולם, הם מתפקדים לא פעם כמשלים ספרותיים או קולנועיים, כמקום משכן התעתוע, שממנו יכול החולם להביע ביקורת פוליטית ובה בעת להתכחש לאחריותו לה.¹⁴ רוג'ר קיילויס (Caillois), בניסוחו הממצה על הצד הלא-מוסכם של החלימה, כתב: "אין לו לאדם הישן שום שליטה על הפנטסטי, ואף-על-פי-כן הוא תוצר של דמיונו. כשהוא נפרש לפניו בלי הסכמתו אין הוא יכול להאמין שהוא אחראי לו."¹⁵ מה שאין עליו הסכמה כללית בסיפורו של מ' איננו החלומות המסופרים, שכולם פרי ההמצאה ולא דוחות אמיתיים של נראטיבים תת-מודעים, אלא הנסיבות שבהן נאלצו החיילים לספרם. כדי שלא יבגוד בהם היסוד הלא-מוסכם שבחלומות, על החיילים לספר סיפורים לא-מוסכמים; הם שולטים במסר, אבל רק במידה שזה המסר הנדרש. מכאן, שפשעו של מ' הוא בכך שלא ציית לכללי ההתנהגות ולא בכך שחלם חלום 'רע'.

החלומות ה'טובים' נועדו להראות, שהחיילים הסורים קשורים באהבתם לאסד, מייצגה של מדינת הלאום הסורית. הקשר הזה בא לידי ביטוי בשתי דרכים שונות: בהיענות לתביעות הקצין ובאופיו של המעשה הנדרש. הציות הזה כרוך בהעמדת פנים, שאפילו את החלומות אפשר לרתום לקהילה כפי שהיא מוגדרת בידי המדינה — קהילה שבניה מאוחדים בהבעת תהילתו של אסד. ואומנם, ניתוח מעמיק של הרטוריקה של המשטר בכללותה מעלה, שמדי יום ביומו נעשה שימוש בלשונם של בני-אדם, ולפעמים גם בדמיונותיהם, כדי להלל את מעלותיו של אסד וכדי לבנות רעיונות של קהילה ושלטון על-ידי חיבור נראטיבים ועל-ידי חזרה על נוסחים קבועים, המבססים את התנאים של שליטת המדינה ושל ההשתייכות הלאומית.

14 ראו לדוגמה את סרטו של סמיר זכרא, *إقاع אל-עאם אל-מקבל* ('כרוניקה של השנה הבאה') (1986), שאחת הסצנות שבו, המתארת חלום בלהות של הגיבור, מותחת ביקורת נוקבת על הכוח הפוליטי בסוריה, ומן התקופה האחרון — את סרטו של נג'יל מאלח, *אל-קמברס* ('התוספות') (1983), שבו חולם הגיבור בהקיץ על נקמה באיש ביטחון של המשטרה. בשני הסרטים נעשה שימוש באמצעי חתרנות כה רבים, עד שלא זו בלבד שהם מבטאים ביקורת על המשטר, אלא הם מסבים את תשומת-הלב אל הצורך להסוותה.

15 Roger Caillois, "Logical and Philosophical Problems of the Dream," in *The Dream and Human Societies*, G. E. von Grunebaum and R. Caillois, eds. (Berkeley: University of California Press, 1966), p. 51

צייתנות, שיתוף פעולה ואכיפה

אם אומנם לא היה הקצין הבכיר מעוניין באמת במה שחלמו החיילים בלילה הקודם, אלא רק בדרך שבה הם מציגים את חלומותיהם בפומבי, עדיין נשאלת השאלה למה זה ימציא המשטר נהגים המחייבים העמדת פנים כה ברורה. למה לטפח פוליטיקה המושתתת על 'כאילו' ולא פוליטיקה המוקדשת לטיפול הנאמנות או לחיזוק האמון? תשובה אפשרית לשאלה זו מצויה אולי בהגדרת הצייתנות לפי סלברי זינק (Zizek): "הצייתנות האמיתית היחידה [...] היא 'חיצונית': צייתנות מתוך שכנוע איננה צייתנות של ממש, מפני שהסובייקטיביות שלנו כבר 'ממתנת' אותה — כלומר שוב אין אנו מצייתים לבעל הסמכות אלא פועלים לפי שיקול דעתנו, וזו אומרת לנו, שהסמכות ראויה לציות כל עוד היא טובה, חכמה, נדיבה."¹⁶ לדעתו של זינק, הצייתנות שונה משיקול דעת נכון בכך שהיא דורשת כניעה ביועץ לבעל הסמכות. טענה דומה טען סטיבן גרינבלט (Greenblatt): "הכוח בא לידי ביטוי ביכולתו של בעליו לכפות על העולם את הבדיון שלו. [...] העניין הוא שההצגה אינה מרמה איש, אבל הכל נאלצים להשתתף בה או לצפות בה בשתיקה."¹⁷ החיים, כמובן, מורכבים הרבה יותר מן הבררה הדיכוטומית שבטענתו של גרינבלט. בכל משטר יש נסיבות, שבהן מסוגלים בני־אדם להימנע מהשתתפות או להתעלם מדרשותיה של המדינה, כמו שעולה ממעשהו של מ'.

אבל במקרה של הקצין הסורי, כמו בעולם הציבורי הרחב של הייצוגים הרשמיים, הכוח אכן בא לידי ביטוי ביכולתו של המשטר לכפות את הבדיון שלו על העולם. איש אינו הולך שולל אחר ההצגה, אבל כולם — אפילו מ' — נאלצים להשתתף בה. בדומה לפרידריך הגדול, שלפי המסופר היה אומר, שלא אכפת לו מה נתיניו חושבים כל עוד הם עושים את מה שציווה, מנהיגותה של סוריה נוקטת אסטרטגיות סימבוליות שנועדו להפיק אותות חיצוניים של

16 Slavoj Zizek, *The Sublime Object of Ideology* (London: Verso, 1989), p. 37

17 Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning: from More to Shakespeare*

(Chicago: University of Chicago Press, 1980), p. 13

הפוליטיים ברומא העתיקה, היינו, בדרכים שבהן תבעו הקיסרים מקהלם "למלא תפקיד

שלא רצו למלא" ובכך "לאשר את בדיון הכוח," ראו אצל Shadi Bartsch, *Actors in the*

Audience: Theatricality and Doublespeak from Nero to Hadrian (Cambridge, MA:

Harvard University Press, 1994), pp. 10, 16

העדרות' כדי לתאר מצבים שבהם בני־אדם מביעים בפומבי 'העדרות' שאינן עולות בקנה

אחד עם העדרותיהם הפרטיות. ראו Timur Kuran, "Now out of Never: The Element of

Surprise in the East European Revolution of 1989," *World Politics*, 44 (Oct. 1991),

pp. 7–48

וכן *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference*

Falsification (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995)

ציות.¹⁸ במלים אחרות, פקודתו של הקצין הבכיר היא בחזקת הודעה על ערצתו של המשטר. העוצמה הזאת מתמצית ביכולתו של המשטר לאכוף ולהזין את הבדין שלו ולהציג בכך 'ציות אמיתי'. ו'ציות אמיתי' מושתת על לא להאמין. אולם השתתפותם של החיילים כרוכה לא רק בהצגה חיצונית של צייתנות. כאשר החיילים מנסים להתעלות זה על זה בחלומות מוגזמים יותר ויותר המשבחים את מעלליו העל-אנושיים של המנהיג, הם מוכיחים בכך לא את צייתנותם בלבד אלא אף את נכונותם להנציח את הפולחן. כדי להראות היענות על האדם להיעשות למשתף פעולה, להיות קשור ומחויב למעשים ולמנהגים שהמשטר מעלה על נס. כמו שראינו, מ' מציג את עצמו כמי שמכיר בשיתוף הפעולה שלו; והסיפור רואה בחיילים משתפי פעולה במידה שהם מעורבים במנהגי העמדת הפנים שעליהם נסמכת פוליטיקת ה'כאילו' של המשטר.

השאלה היא מדוע נודעת חשיבות כל-כך מכרעת בעיני המשטר לשיתוף הפעולה ולא להגמוניה או ללגיטימיות? אף-על-פי ששלושת המושגים גם יחד מרמזים, במונחיו של פוקו, על 'כוחן המסדיר' של הנורמות, ההגמוניה והלגיטימיות מניחות מראש את קיומה של אמונה כלשהי או מידה של מחויבות, ואילו שיתוף הפעולה אינו מניח זאת. מבט השוואתי על נסיבות אחרות, למן הפנטסיה של ג'ורג' אורוול על הטוטליטריות בספרו 1984 ועד צ'כוסלובקיה ה'פוסט-טוטליטרית' של וצלאב האוּל (Havel), יסייע לנו בניתוח המטרות הפוליטיות של שיתוף הפעולה בנסיבות שבהן כופים במרץ רב תביעות מלאכותיות בעליל. כל אחד מן הדיווחים שאבחן להלן מציע כלים לפירוש סיפורו של מ', ואילו סיפורו של מ' עצמו מצביע על אחדות מן הבעיות והמגבלות שבדעות המקובלות.

ב"כוחם של חסרי הכוח" דן וצלאב האוּל במחווה של צייתנות בצ'כוסלובקיה ה'פוסט-טוטליטרית' בדרכים המעלות הקבלה עם שיתוף הפעולה של החיילים עמיתיו של מ' בסוריה ה'סמכותנית'. כדי לערער על נהג שהיה מקובל בימי המשטר הקומוניסטי בצ'כוסלובקיה, מביא האוּל סיפור על ירקן המציג את הסיסמה "פועלי כל העולם, התאחדו!" בחלון הראווה של חנותו. האוּל טוען, שהירקן מציג את הסיסמה לא מפני שהוא מאמין שעל כל הפועלים להתאחד, אלא בעיקר מפני ש"הדברים האלה חייבים להיעשות אם רוצה אדם להתקדם בחיים. זה אחד מאלפי הפרטים המבטיחים לו חיים שקטים יחסית, 'מתוך' הרמוניה עם החברה', כמו שאומרים."¹⁹ לדברי האוּל הסיסמה פועלת כ'סימן' לצייתנותו של הירקן ולשאיפתו שיניחו לו לנפשו, ולא לאמונתו בעקרונות הקומוניזם.

18 אני מודה ליחיא מ' סדובסקי על האזכור בדבר פרידריך הגדול.

19 Vaclav Havel, "The Power of the Powerless." in *Living in Truth* (London and Boston: Faber and Faber, 1986), p. 41

במזרח אירופה ה'פוסט-טוטליטרית' של האוול היתה האכיפה תלויה במה שהוא מכנה "העיקרון החברתי של הטוטליטריות העצמית", ²⁰ שפירושו שבני-אדם אוכפים את הציות זה על זה בלי להאמין במה שהם עושים. אותו עיקרון פועל גם בסוריה, ורבים מן המרואיינים שלי אישרו באוזני את עוצמתו של הפולחן בהתבססם על ניסיונם שלהם באכיפה עצמית. פקיד לשעבר במפלגת הבעת' סיפר על שיחה שבה הלל את לנין, ואחד מחבריו הגיב, "למה אינך מהלל את חאפז אל-אסד?" האיש נאלץ להשמיע דברי שבח על מעלותיו של אסד, והצדיק את ההלל על לנין בהקשר הכללי של השיחה על הקומוניזם. ²¹ בעלי חנויות רבים, שבדרך כלל אינם נדרשים במפורש להציג איקונוגרפיה רשמית בחלונות הראווה שלהם, עושים זאת מיוזמתם. יש בעלי חנויות הנאלצים להפר את חוקי היבוא כדי לשרוד מן הבחינה הכלכלית, ולכן הם תולים כרזה של אסד, כמין קמע שנועד להרחיק כל רע, או במלים פחות מאגיות, מתוך תקווה שאות נאמנות חיצוני ירתיע את סוכני המשטר מלהפריע לעסקיהם. נהגי מוניות הם משתמשים להוטים באבזרי פולחן למיניהם, מנהג שפקידי המשטר והמתנגדים כאחד מבינים אותו כניסיון להניא את שוטרי התנועה מלרשום להם דוחות. איש אינו דורש, שאיקונוגרפיה של פולחן תוצג ברכוש פרטי, ומי שאינו עושה כך אינו צפוי לעונש של ממש, אבל כמו שאמר פרופסור אחד באוניברסיטה, "אנשים לא תולים את השלטים האלה מפני שהם אוהבים אותו, אלא מפני שהשיטה אוכפת את עצמה ואנשים רגילים לכך. בני-אדם הפנימו את השליטה והבקרה". ²² ואומנם, אפילו תפוצתם של סיפורים כגון סיפורו של מ' עשויה לשמש לצורך האכיפה העצמית, מפני שהם מפרסמים ברבים את המחיר על מעשה העברה ואת סכנת העונש, ומצדיקים את שיתוף הפעולה של האזרחים בביטחון שהוא מקנה להם. ²³

בעיני האוול, מנהגים מעין אלה פירושה שהאזרחים עצמם נעשים "סוכנים של האוטומטיזם הכללי של המערכת ומשרתי מטרותיה הנקבעות מעצמן, כדי שיוכלו לקבל עליהם חלק מן האחריות הכללית למערכת, וכך ייגררו לתוכה וייפלו ברשתה, כמו פאוסט שנשבה בקסמי מפיסטופלס". ²⁴ בעיקרון זה של טוטליות עצמית חברתית יש יותר משותפות באחריות בשל המעורבות במערכת; משתמע ממנו, ש"במעורבותם עלולים בני-אדם ליצור נורמה כללית,

20 שם, עמ' 52.

21 ראיון של המחברת (1996).

22 ראיון של המחברת (1996). האיש המצוטט השתמש במלה 'רקאבה', שפירושה פיקוח, בקרה וצנזורה, ובלשון הדיבור היא משמשת לפעמים לציון הצנזורה המוסדית ומי שתפקידם להשגיח. הפועל *surveillir* בצרפתית, שאין לו מקבילה אנגלית מדויקת, תופש אולי ביתר דיוק את הפעילות שהמלה 'רקאבה' מעלה על הדעת.

23 אני מודה לג'ון מארק הנסן על התובנה הזאת.

24 Havel, "The Power of the Powerless," p. 52.

ובכך להפעיל לחץ על אזרחים אחרים.²⁵ זאת ועוד, בני-אדם מסוגלים גם ללמוד להרגיש בנוח עם מעורבותם, להזדהות עמה כאילו מדובר במשהו טבעי ובלתי-נמנע, ובסופו של דבר הם עלולים – בלי דחף חיצוני – לראות בכל אי-מעורבות חריגה מן הנורמה, התנשאות או התקפה עליהם, כמין צורה של פרישה מן החברה.²⁶

הטוטליות העצמית הזאת היא 'מערכת המכוונת את עצמה'. "מה שאנו מבינים מן המערכת איננו, אפוא, סדר חברתי שקבוצה אחת כופה על קבוצה אחרת, אלא משהו המתפשט ומחלחל בחברה כולה", טוען האוול.²⁷ כבסוריה כן בצ'כוסלובקיה של האוול, האזרחים אינם נדרשים להאמין בסיפורי הבדים שהמשר מייצר בשבילם, והם אומנם אינם מאמינים בהם. מה שנדרש מהם הוא לנהוג כאילו הם מאמינים, ובכך לחיות "בתוך השקר". כשהם נוהגים כך הם "מקיימים ומאשרים את המערכת, מגשימים אותה, עושים אותה, הם המערכת".²⁸ שיתוף הפעולה חשוב להאוול מפני שפירושו שבני-אדם מקיימים יחד מערכת שלטון שמבזה אותם. והם מבוזים לא בגלל תוכנן של הנורמות שלהם, אלא מפני שאף-על-פי שאיש אינו מאמין בהן, הכל אוכפים אותן. שיתוף הפעולה משפיל שבעתיים כשבני-אדם מתכחשים לעצם העובדה שהם נוהגים מתוך שיתוף פעולה. האידיאולוגיה ערומית וחמקמקה מפני שהיא מניחה לבריות להסתיר מפני עצמם את הסיבות לצייתנותם.

ביקורתו של האוול על מה שמבזה ומה שמרומם היא בעייתית מעבר למוסרנות שביסוד השקפותיו. פה ושם הניתוח שלו מגמתי, והוא ממעיט בחשיבותם של מנגנוני הדיכוי של המדינה, אולי בשל אופיה המיוחד של צ'כוסלובקיה ה'פוסט-טוטליטרית'.²⁹ גם טענתו, שבני-אדם רואים באי-מעורבות 'התנשאות' אינה נכונה כמדומה כשמדובר בסוריה. אבל החשיפה שלו, שהמערכת 'מכוונת את עצמה' ושבני-אדם אוכפים יחד ציות הדדי לנורמות שאין הם מאמינים בהן כלל, מציעה לפחות תיאור חלקי ומעורר למחשבה של הדרך שבה פועלים האכיפה ושיתוף הפעולה בסוריה. הסכנה בענישה מצד המדינה קיימת תמיד, אך במקביל מרגילים בני-אדם את עצמם וזה את זה לקיים את הנורמות שהמשר מכתוב. בנסיבות כאלה פירושה של האכיפה הוא לאו דווקא שקבוצה אחת שולטת בקבוצה אחרת, אלא ש"כל אדם בדרכו הוא גם מנפגעי השיטה וגם מתומכיה".³⁰ ודאי, יש דרגות שונות של היפגעות ודרגות שונות

25 שם.

26 שם.

27 שם, עמ' 53.

28 שם, עמ' 45.

29 האוול כתב בזמן שלא היה ברור שברית-המועצות לא תתערב בשום מקרה בנעשה בצ'כוסלובקיה.

30 שם, עמ' 53.

של תמיכה, והאוול מכיר בכך בלי לבחון זאת כראוי. ואף-על-פי-כן מתובנתו של האוול, שכל אדם משתתף בתחזוקת המערכת, שגם ה'נפגעים' תומכים במערכת מכוח השתתפותם בה, עולה, שמערכות פוליטיות יכולות להסתמך על צייתנותם-שמתוך-הרגל של האזרחים ואף להיות מוגדרות על-ידי צייתנות זו ובלתי-נפרדות ממנה מבחינה תפקודית. כתנאים של משטר סמכותני שיתוף הפעולה הפוליטי אולי אינו גורם לבריות להרגיש סיפוק והגשמה, אבל הוא מעורר בהם הרגשת ביטחון.³¹

הספר *Republic of Fear*, על משטרו של סדאם חוסין, מאת הגולה העירקי פִּנְעָאן מֶאקֶה, הוא אחד הדיווחים הבודדים על תפקידי הצייתנות ושיתוף הפעולה במדינה מזרח-תיכונית. גם דרגות הצייתנות ושיתוף הפעולה שמֶאקֶה עוסק בהם דרמטיים יותר מאלה שהאוול דן בהם, ולכן נראה, שתיאורו מתאים יותר למתרחש בסוריה. בייחוד ראוי לציין את דיונו הקצר של מֶאקֶה בווידיים במשפטיו ראווה, שיסוד הבדיה הכפויה משותף להם ולחלומות שבסיפורו של מ': שניהם פרטיים וחלומים בחותם האישיות המספרת אותם, ואף-על-פי-כן הם פועלים לפי נוסחאות שהוגדרו בידי המשטר. תביעת המשטר הסורי בסיפורו של מ', שהחיילים יספרו את חלומותיהם, כמוה כווידי במשפט ראווה, היא בגדר תביעה מפורשת, לא להתוודות אלא להפיק אלגוריה שעולה בקנה אחד עם ההצגה האידיאלית והשלווה של המשטר את עצמו. אף-על-פי שבניתוחו של מֶאקֶה יש פגמים חמורים, הסוגיות שהוא מציג והתובנות שבו מסייעות לזרוע אור על חשיבותם של הטקסים הציבוריים שנועדו לייצר עוצמה פוליטית. מֶאקֶה טוען, ששיתוף הפעולה משמש בעיקר כדי לשחרר את המשטר מפני הצורך לתת דין-וחשבון על מעשיו. וכך הוא מתאר את מחזה הווידויים ההמוניים בימי הטיהורים של 1979 בעיראק:

ראשון המתוודים היה חבר המפ"מ [מועצת הפיקוד המהפכנית] מוחי עבד אל-חוסין רשיד, שכל בני משפחתו הוחזקו כבני ערובה. הווידוי צולם, ולפי אחת הגירסאות הוקרן לפני הקהל ככינוס של כמה מאות מראשי המפלגה מכל רחבי הארץ. סדאם, הלום צער, פנה אל משתתפי הוועידה כשדמעות זולגות על לחייו. הוא השלים את הפרטים החסרים בעדותו של רשיד והצביע בדרמטיות על עמיתיו לשעבר. שומרים נכנסו וגררו בני-אדם מתוך אולם הוועידה, ואחר-כך קרא סדאם לראשי השרים ולמנהיגי המפלגה לשמש בעצמם ככיתות הורים.³²

31 מובן שבסוריה, כבמקומות אחרים, קורה לעתים, שבני-אדם בוחרים בהגשמה עצמית ולא בביטחון.

32 Kanan Makiya (Samir Al-Khalil), *Republic of Fear: The Politics of Modern Iraq* (Berkeley: University of California Press, 1989), p. 72.

הסיפור הזה מדגיש את אוירת שיתוף הפעולה, שבה רשיד חוסין, ראשי השרים ומנהיגי המפלגה משתתפים כולם ב'פתרון' של מה שנראה כאסון לאומי עצום. ומאקיה מוסיף וטוען:

לא סטלין ולא היטלר היו מעלים על דעתם פרט כזה. איזה מפלט היו האנשים האלה יכולים למצוא בטענת 'פקודות מלמעלה' בנוסח אייכמן אילו היו אוזרים עוז יום אחד ומפילים את מנהיגם מכיסאו? האם יכול משהו להעלות על הדעת מהלך טקטי מבריק יותר כדי להפוך אויבים בכוח לשותפים לפשע?³³

פרשת הטיהורים של 1979 אכן יוצאת דופן, אבל ניתוחו של מאקיה אינו משכנע. הוא מבקש להראות שסדאם חוסין מייצג כוח ערמומי יותר מכוחם של היטלר או סטלין. אולם ההבחנה שהוא מבחין בין צייתנותו של אייכמן לבין צייתנותם של המשתתפים העיראקים בטיהורים אינה הגיונית בסופו של דבר. האם רואה מאקיה הבדל בין 'לקרוא' ובין 'לצוות'? אין שום דבר בדבריו שמסביר מהו ההבדל הזה. ודאי שראשי המפלגה והשרים יכולים לטעון שהם מילאו 'פקודות מלמעלה', ושמם שעשו "היה פשע בדיעבד בלבד",³⁴ והם נאלצו לשתף פעולה מפחד שמא יוצאו גם הם להורג. לדברי חנה ארנדט (Arendt), שניכר כי מאקיה חשב עליה כשהזכיר את אייכמן, הגנתו של אייכמן במשפט נשענה על הטענה שהוא היה "אזרח שומר חוק תמיד, מפני שפקודותיו של היטלר, שהוא ביצען כמובן כמיטב יכולתו, היה להן 'תוקף של חוק' ברייך השלישי".³⁵ אבל ההבדל בין אייכמן לבין מנהיגי 'הבעת' הוא בכך, שאייכמן עצמו לא נדרש מעולם להרוג אדם. הנורמות הביורוקרטיות העמידו סוג מיוחד של כוח, שאפשר ליחידים להתכחש לאחריותם האישית למעשיהם במידה שגורמת, לטענת ארנדט, נזק כבד לפוליטיקה; אולם ההקבלה הזאת אינה מתאימה לעיראק. יתר על כן, מאקיה, כחוקרים רבים של הפוליטיקה הטוטליטרית לכאורה, מכחיש את עובדת קיומן של אמביוולנציה או של אי-קוהרנטיות, דהיינו את הדרכים שבהן בני-אדם אינם מנוכרים לחלוטין ואף אינם מעורבים לחלוטין ביחסי השליטה שנוצרים בין המשטר לאזרחים.

ועם זה מאקיה קושר קשר חשוב בין ענישה, השתתפות ושיתוף פעולה, קשר שיש לו נגיעה לבדותותיהם של החיילים בסיפורו של מ'. אף-על-פי שאפילו משתתפים יכולים בסופו של דבר לתבוע דין-וחשבון מן המשטר, שיתוף הפעולה מקשה על שחקנים כדוגמת החיילים לייצג את עצמם בתור

33 שם.

34 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Penguin Books, 1963, 1964, 1967), p. 24.

35 שם.

מי שהיו נפגעים של גחמה סמכותנית בלבד. כשהם מספרים את חלומותיהם המצוצים מן האצבע מן הלילה שעבר החיילים הסורים אינם יכולים להתחמק מן הידיעה שהחלומות האלה בדויים והם לא חלמו אותם. החיילים מכירים בניסיונו של המשטר לשלוט בשפתם לצורך ההצגה הפומבית, אבל הם מכירים גם בנכונותם שלהם לשתף פעולה.

ריצ'ארד רורטי (Rorty) טוען במאמרו "Orwell on Cruelty", שלידיעתו של אדם כי הוא עתיד לציית יש תוצאות פוליטיות ופסיכולוגיות. הוא שואל מפני מה חשוב לאובראיין (החוקר המענה מטעם המדינה בספרו של אורוול 1984) לאלץ את וינסטון (הגיבור המעונה) "להאמין, לרגע, ששתיים ועוד שתיים הם חמש". חשוב לציין, שהאמירה הזאת "איננה משהו שאובראיין עצמו מאמין בו. וגם וינסטון אינו מאמין בו לאחר שנשבר ושחרר".³⁶ ורורטי מוסיף וטוען:

טעם אחד ויחיד יש לכפות על וינסטון את האמונה ששתיים ועוד שתיים הם חמש — לשבור את רוחו. כשגורמים לאדם להתכחש לאמונה בלי שום סיבה זה הצעד הראשון לעשותו חסר עצמיות, מפני שהוא מאבד את היכולת לארוג רשת של אמונות ורצונות. הוא נעשה לא-רציונלי במובן מדויק מאוד: אין ביכולתו לציין סיבה לאמונתו, סיבה שעולה בקנה אחד עם שאר אמונותיו. הוא נעשה לא-רציונלי לא מפני שהוא מאבד את הקשר עם המציאות, אלא מפני שאין הוא מסוגל עוד לשקול שיקולים הגיוניים — אין הוא מסוגל עוד להצדיק את עצמו בעיני עצמו.³⁷

רורטי שואב חלקים גדולים מן הניתוח שלו מתוך *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World* מאת איליין סקארי (Scarry). לדברי סקארי, פעמים רבות נועדו העינויים לאו דווקא כדי לחלץ ידיעות מפיהם של בני-אדם, אלא כדי להשתמש בכאב באופן שגם אחרי תום העינויים לא יוכל האדם המעונה לשוב ולשקם את עצמו. לדבריה, כשה'אני', ה'קול' וה'עולם' של האסיר מצטמצמים, ה'אני', ה'קול' וה'עולם' של המענה מתרחבים. בשל הדינמיקה הזאת כאב הגוף מתפרש כעוצמתו של המשטר.³⁸ המטרה בהטלת

Richard Rorty, *Contingency, Irony and Solidarity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), p. 178.

שם. 37

Elain Scarry, *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World* (New York: Oxford University Press, 1985). הניתוח של סקארי מבריק, מגרה את המחשבה, אבל בסופו של דבר הוא בעייתי, בין השאר מפני שאין הוא מסביר את תופעת האסירים המעונים המסורבים למסור מידע. מתוך ראיונות שעשיתי עם נפגעי עינויים בירדן עולה, כי יש כאלה הנכונים לשאת את העונש ולא להיכנע. תיאור המענה המתרחב והמעונה המתכווץ אינו מסביר את האפשרות הזאת של הסירוב לשתף פעולה. גם תיאור המענים אצל סקארי מעורר קשיים. היא מניחה, שהמענים מזדהים כליל עם המדינה ונהנים

כאב מייסר שכזה על הגוף היא להרוס את הרגשת האני של האדם ולעצב מחדש את נפשו. בדומה לכך, לדברי רורטי, אوبرאיין מענה את וינסטון ומאלץ אותו להאמין באמונה לא-רציונלית כדי להרוס את מערכת האמונות שלו, שבלעדיה אין הוא מסוגל עוד להיות בעל עצמיות מוכרת. אوبرאיין טוען, שלנציג המדינה יש סמכות "לקרוע לגזרים את נפשותיהם של בני-אדם ולהרכיב שוב בצורות חדשות לפי בחירתו".³⁹

על-אף הנוסח המופרז של הצגת המענה כנציג המדינה שיש לו כוח בלתי-מוגבל, ניתוחיהם של רורטי וסקארי על העינויים יכולים לסייע לנו לבחון את מעשיהם של חיילים סורים יחידים, שבניגוד לווינסטון של אורוול לא נדרשו אלא להגיד שיש להם אמונות לא-רציונליות. יתר על כן, שלא כמו אובראיין בסיפורו של אורוול, המשטר בסיפורו של מ' לא אכפת לו כמדומה אם מאמינים בטענות הלא-רציונליות שלו. אף-על-פי-כן מתברר, שלטענות היסוד של רורטי וסקארי יש נגיעה לסיפורו של מ', שהרי החיילים הסורים מאולצים להגיד משהו מזויף בעליל, שאלמלא האילוץ לא היו אומרים אותו. כל חייל, כשהוא משתף פעולה, מציג את כוחו של המשטר לשלוט בו. החייל לומד לדעת, שהוא עצמו, וגם חבריו, עשויים למסור למרות המדינה לא את גופם בלבד אלא אף את דמיונם; הוא יודע, שהוא מסוגל להמציא ולספר חלומות שלא ייאמנו ושללאמיתו של דבר אינם שלו.

אומנם הכוח המעורב בכפיית התנהגות מעין זו עשוי להיראות פחות בדרגתו מן הכוח הנדרש לשנות אמונות, ואף-על-פי-כן נדרשים בני-אדם לשחק בציבור תפקיד מוגדר מראש, תפור לפי דרישות הפוליטיקה. מנהגי כוח סמליים פוגמים ב'סובייקטיביות' הפוליטית של בני-אדם, בהרגשה שהם יצורים פוליטיים. התרבות הסורית העממית, מקריקטורות בעיתונים ועד קומדיות פוליטיות בטלוויזיה, מציגה את הדרכים שבהן מרחיקים הרטוריקה הרשמית והמפגנים המתוזמרים היטב את הבריות מן הפוליטיקה. כך עולה גם מראיונות עם בני-אדם מן השורה. ההשתתפות בפוליטיקה של העמדת פנים, כך עולה מדיווחים רבים ומגוונים, שוללת מן הנתין-האזרח את 'ההכרה הפנימית' (וג'דאן) ואת ה'כבוד' (פראמה).⁴⁰

מכוחה, מן ה'אני' המורחב שלה. אולם מאחר שהם לא דווקא בעלי עוצמה רבה מן הבחינה הפוליטית והכלכלית, ומכאן שאף לא מן הבחינה הפסיכולוגית — יש שהמענים אינם אלא בעלי תפקיד המשרתים את המשטר, וגם הם, כמו כל משרתי המשטר האחרים, עלולים לסבול מן התוצאות אם לא יצייתו להוראות ואף לגחמותיהם של הממונים עליהם. יתר על כן, כשסקארי מניחה את קיומו של 'אני' מטאפיסי אין היא מביאה בחשבון את עצם הדבר שבני-אדם נטועים עמוק בכל מיני מערכות של משמעות. הדינמיקה של העינויים, השפעתם על ה'קול' (גם זו קטגוריה בעייתית מאוד, ודומה שסקארי מתכוונת ל'רצון') עשויה להשתנות לפי המבנה התרבותי של ה'רצון', ה'קול' או ה'אני'.

39 מתוך 1984, מצוטט אצל רורטי, עמ' 177.

40 ראיונות של המחברת (1989–1990, 1992, 1996).

הדוגמאות שאנו שואבים מתוך מחשבות תיאורטיות על פרשות אחרות, מראיונות שנעשו בסוריה ומסיפורו של מ' מלמדות, כי יש דרגות שונות של צייתנות, למן ההשלמה הפסיבית של הירקן התולה כרזה בחלון הראווה שלו ועד החיילים הסורים והמנהיגים העיראקים, האנוסים לשקר, והמענים וחברי המפלגה, המשתמשים בכוחה של המדינה כבנשק. בעיני האוול, צייתנותם של בני-אדם, שאינם חייבים להאמין ב'בדותות' אידיאולוגיות אלא לנהוג כאילו הם מאמינים בלבד, מפיצה ומחזקת מערכת שמוגדרת באמצעות שיתוף פעולה פסיבי ונסמכת עליו. ההפרדה בין השולט לנשלטים "עוברת בפועל בתוך כל אדם, שכן כל אדם בדרכו או בדרכה תומך בשיטה ונפגע ממנה בעת ובעונה אחת".⁴¹ לרעת מאקיה, שהדוגמה שלו על המשטר בעיראק מתאפיינת בהשתתפות פעילה ולא בציניות או באפאתיה דווקא, המעשה מסבך את המשתתפים בו בדרכים שגורמות להם להכיר בשיתוף הפעולה שלהם. דווקא ההכרה הזאת היא שמקנה לחוויית הצייתנות את עוצמתה. ולפי גירסתם של רורטי וסקארי, מה שמשפיל וכוחני בפעילותה של המדינה הסמכותנית הוא לאו דווקא העונש הגופני כשהוא לעצמו, אלא עצם הדבר שאילוף בני-אדם לעשות ולומר דברים נגד רצונם מביא את המשתתפים לכלל ויתור על הרגשת העצמיות שלהם, וכך הם נעשים צייתנים, מובסים ומתרפסים. בסיפורו של מ' כופים על החיילים הסורים את הידיעה שהם מסוגלים לכוון מחדש את דמיונם ושהתערבותה של המדינה פירושה כאן יכולתה להגדיר בדרך זו את צייתנותם. המשטר בסוריה, בניגוד לטוטליטריות המתוארת אצל אורוול ואחרים, אינו חייב להרכיב מחדש את עצמיותם של היחידים, אלא רק לפרק אותם, למלא אותם בחוויות השליטה של המדינה ולייצר בדרך זו 'אזרחים' שהשתתפותם בפוליטיקה היא תיאטרלית במידה רבה.

פוליטיקה של 'כאילו' מדגישה את שיתוף הפעולה של החיילים ואת כוחו של המשטר. אבל בדומה לכל מפגני הציות, גם לכפיית שיתוף פעולה בדרך של אכיפת העמדת פנים ציבורית יש מגבלות משלה. ראשית, התנהגות המעודדת הכרה בשיתוף הפעולה מזכירה לכל חייל שהוא והמשטר חלוקים ושיש פער בין המעשה לבין האמונה. שנית, אף-על-פי שהפער הזה מאשר את כוחו של המשטר לעורר שיתוף פעולה, שיתוף הפעולה עצמו מדגיש את תלותו של המשטר במשתתפים שיתמכו במערכת. שלישית, כשדורשים מן האזרחים לנהוג 'כאילו', המשטר נאלץ להעריך את דעת הקהל מבעד לעדשת העמדת הפנים הציבורית הכפויה; והעמדת הפנים הטקסית מאפשרת לסורים להסתיר את דעותיהם הפרטיות.⁴² ורביעית, כמו שעולה מסיפורו של מ', יש שווידויים של שיתוף פעולה משמשים להבעת לגלוג דק ואפילו לגילויי מרי ישירים.

Havel, "The Power of the Powerless," p. 37 41

Oleg Kharkhordin, "Reveal and Dissimulate: A Genealogy of Public and Private in 42
Soviet Russia" (unpublished paper)

מ' סותר את המיתולוגיה המשתפת פעולה בעליל של בני ארצו כשהוא בוחר במיתולוגיה אחרת, שגם היא מציבה את המרד שלו באותו עולם רטורי שהוא מבקש לארגן מחדש. הוא משתמש בנוסחאות ובדימויים של המשטר כדי לחשוף את שחיתותו, ולא כדי לרומם את כוחו. בעיני מ', האומה למעשה יתומה מאב, והיא חסרה בדיקת את ההנהגה החזקה, הגברית המובהקת, שמשטרו של אסד מתיימר לספק.

כמה סופרים ואמנים סורים, כדוגמת האיש שסיפר לי את סיפורו של מ', חוזרים בידועין על תמרונו של מ', בנצלם את סמלי המשטר כדי לקרוא תיגר על המשמעויות והתנאים המקנים את הסמכות למשטרו של אסד. הדו־שיח שלפנינו, לדוגמה, מופיע בשיר של הסופר הסורי אַסאמָה סעיד, 'הקבר השיכור'.⁴³

- 1: אני שגיריו באשליה, חרבו החלודה, חלודה מכריתת ראשיהן של אשליות. אניח לו לנפשו. מה לי ולו. שיעשה מה שברצונו.
- 2: אתה טועה תמיד. ובכל פלא יש עוד פלא. עתיד אתה למות בשרפה.
- 1: האש לא תוכל לי. כבר כוביתי מאז עלה אבי לשלטון.

הנוסח שסעיד משתמש בו, "מאז עלה אבי לשלטון" (וילאית אבי), מקורו בסיסמה שהיתה נפוצה בזמן משאל העם של אסד בשנת 1991. השיר ראה אור באלף, כתב־עת ליצירות ביכורים של סופרים ערבים צעירים. האזכורים של סעיד לא נעלמו מעיני הצנזורים בסוריה, והם פסלו את הדף שבו הופיעה הפסקה הזאת והוא לא נדפס. ביקורתו של סעיד, כמו זו של מ', עושה שימוש בדימויי ובלשונו של המשטר כדי לערער את השיטה המקדשת את משמעותם. אבל יש הבדל חשוב בין העברה שעבר סעיד לבין חטאו של מ': חלומו המרדני של מ' מסבך אותו בהשפלה שהמשטר רקח, והוא מוצג כמציץ שאמו זונה. מ' מביע את התנגדותו בדרך שמפנה את ההתקפה אל עצמו. מן הבחינה הזאת מעידה התקפתו של מ' על כוחו של המשטר. שירו של סעיד, לעומת זאת, מרחיק אותו מן "האב" שעליו הוא קורא תיגר: הסופר אינו חייב ללעוג לעצמו כדי לבקר את המשטר. אבל המרחק שהדמות בשירו של סעיד משיגה עולה לה במחיר הכיבוי, המוות.

הדוגמאות הללו מדגימות יפה את הדרכים שבהן "הקו המפריד בין השולט לנשלטים", כדברי האוול, "עובר בפועל בתוך כל אדם". סעיד ומ' עוסקים בהתכתשויות לאורך הקו הזה, והם מעירים את תשומת לבנו בידועין לדרכים שבהן הופך הפולחן את כולם לנפגעי השיטה ולתומכיה גם יחד.

43 אַסאמָה סעיד, "קָבֵר סֶבְרָאן", בתוך: אלף, מס' 5 (1991), עמ' 58–62. הוספתי את המספרים כדי לסייע לקורא להבחין בין הקולות הדוברים.

דברי סיכום

העיתונאי הולך אל פרעה ושואל אותו:
למה נעשית אל השמש?
ופרעה משיב: מפני שאיש לא עצר בעדי.

נהגים פוליטיים המעוררים העמדת פנים מאשרים את מיומנותם של המשתתפים בביצועי הרטוריקה שהמשטר מקדם. כוחו של המשטר בא לידי ביטוי ביכולתו לשמר את הבדיות הלאומיות, לאכוף ציות, לאלץ בני-אדם לומר ולעשות דברים שאלמלא כן לא היו אומרים ועושים. הציות הזה עושה את בני-האדם למשתפי פעולה. הוא מסבך אותם במערכת יחסי שליטה שאוכפת את עצמה ומקשה עליהם לראות בעצמם קורבנות בלבד של גחמות השלטון, שכן השתתפותו של היחיד והרגשת חוסר האונים המתלווה לשיתוף הפעולה מחזקים את מנגנוני השליטה האלה. הפחד מפני עונש מדכא, יחד עם ההרגל להתבטא באופן אסטרטגי ולנהוג כאילו אסד דומה לאל, כל אלה אינם הופכים אולי את מנהיגה של סוריה לאלוהי, אבל הם מסייעים להגביר את כוחו. כמו שעולה מן הבדיחה המחתרתית המהלכת בסוריה והמצוטטת למעלה, אסד הוא רב-עוצמה בחלקו מפני שהאזרחים מעניקים לו את העוצמה הזאת. כשהמשטר כופה על האזרחים את הבדיות שלו אולי אין הוא מצליח ליצור מנהיג מורם מעם נוסח וַיִּבְרַךְ, כלומר דמות בעלת כריזמה שהכל מאמינים בכוחותיה העל־טבעיים, אבל הוא הופך את אסד ליחיד ומיוחד מעצם הדבר שהאזרחים מצייתים לו בפומבי.⁴⁴ העובדה שבני-אדם צופים באחרים הנוהגים כלפי אסד מתוך התרפסות וכניעות מחזקת שוב ושוב את היותו מורם מעם.

נכון אומנם שדימויי צייתנות כאלה תלויים בקיומם של מנגנוני אכיפה דכאניים, אבל ראוי לציין כאן, שגם הדימויים עצמם הם מנגנוני דיכוי. במלים אחרות, לא קשה לעמוד על הדרכים שבהן משמשים טקסים ציבוריים לאכיפת שיתוף פעולה, אבל השאלה כיצד מייצרים ייצוגי כוח וציות כאלה כוח וציות בפועל, מחייבת הסברים נוספים. חוקרי החברה כבר עמדו על כך, שמשטרים מסתמכים לאו דווקא על הענישה עצמה, אלא, ובעיקר, על הציפייה לעונש. המוקד של שיתוף הפעולה מתוך כפייה איננו בענישת הסרבנים אלא בהפצת איומי ענישה אמנים. אומנם, כדי שהעונשים יהיו אמנים יש צורך, מפעם לפעם לפחות, לבצע פעולות ענישה, אבל בדרך-כלל די באיומים כדי להבטיח את שיתוף הפעולה מצד רוב האזרחים. בנסיבות כאלה בני-אדם מצייתים מפני שהם פוחדים שייענשו.

כדי לשמר את איום הענישה יש צורך במה שההיסטוריון הלקאניאני לואי מארין (Marin) מכנה "טענית רזרווה של כוח בסמלים", ומכאן משתמע, שיש קשר חשוב בין ייצוג הכוח לבין יצירתו.⁴⁵ אם עוצמה במובנה הבוטה ביותר פירושה היכולת להפעיל כוח, טוען מארין, הרי פולחנים פוליטיים והמפגנים המשרתים אותם פועלים כייצוגים של עוצמת דיכוי, אשר אינה מופעלת אך באה לידי ביטוי בייצוג הפוטנציאל שלה. בסוריה, לדוגמה, מוסט הכוח הפיסי ומתגלגל בפוטנציאל של דיכוי באמצעות דמותו הפנטסטית, המועצמת, המוכפלת אלפי מונים, של אסד לצד אזרחים צייתניים.⁴⁶ ככל שהמעשה הנדרש אבסורדי יותר, כן הוא מוכיח בבהירות רבה יותר, שהמשטר אכן יכול לגרום לרוב בני-האדם לציית רוב הזמן. ומפגני צייתנות יוצרים את הנסיבות המרחיקות את האדם מן הפוליטיקה, שבהן נהפך שיתוף הפעולה להרגל ואוכף את עצמו. פוליטיקה של 'כאילו' מביאה אפוא לידי תוצאות פוליטיות חשובות. היא משרה שיתוף פעולה, מאתרת וחושפת כמה אזרחים לא-מושמעים, כדוגמת מ', ומארגנת את ההקשר הסמלי שבתוכו ניטשים המאבקים על משמעות האומה והעצמיות ובו מתממשים הכוח הפוליטי ועברות היחיד גם יחד. בנסיבות הפוסט-קולוניאליות של סוריה התרחשו תהליכי יצירת המדינה בעת אחת עם מפעל בניית האומה. משטרו של אסד נאלץ להתמודד עם ישות מפוצלת מן הבחינה האתנית, התרבותית והפוליטית, ובה בעת להקים מוסדות שיוכלו לספק סחורות ושירותים. פולחן אסד הוא חלק מן המאמץ של המשטר להקים מדינה יעילה, ולשם כך נדרש המשטר לאכוף את שליטתו הפוליטית, אפילו בשעה שהוא פונה אל ציבור רחב ומטפח הרגשה של השתייכות לאומית. הפולחן מסייע להגדיר את תנאי ההשתייכות על-ידי כך שהוא קובע הנחיות של דיבור והתנהגות המקובלים מן הבחינה הפוליטית. הוא צייד את הסורים במערכת קוהרנטית של כללים, נורמות, איסורים ומגבלות להסדרת הפעילות הציבורית. הפולחן ודרכי הפעולה שהוא מפיק פועלים גם כתת-מערכת יעילה של שליטה מדכאת, שלא רק מייצגת את כוחו הפוליטי של המשטר, אלא אף שבה ויוצרת אותו בדרכים התורמות לאריכות ימיו.

אבל אף-על-פי שהשפעותיו של פולחן אסד הן רבות עוצמה, בעת ובעונה אחת הן גם רב-משמעיות, מעורפלות ומוגבלות. פולחן אסד מדגים רק את העובדה, שאפשר לאלץ בני-אדם לדקלם סיסמאות ולתפעל את החומר המיתולוגי שהמנהיגים רוקחים. זאת ועוד, הערפול וההפרזה שברטוריקה

Louis Marin, *Portrait of the King* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988), 45 p. 7.

46 כפי שהעיר ג'יימס סקוט, "תצוגה יעילה, שמעוררת רושם של כוח אמיתי ונכונות להשתמש בו, עשויה לחסוך בצורך לנקוט מעשי אלימות ממש." (*Domination and the Arts of Resistance*, p. 48).

מערערים את יציבות העולם הסמלי של סוריה. חוסר היציבות הזה מַזְמֵן כל מיני רגעים של חתרנות, שמ' מביע בפומבי בספורו. מ' מנצל את חולשתו של הפולחן כשהוא מייחס משמעויות חדשות לסדר הסמלי בדרכים שמערערות את כוחו של המשטר לשלוט שליטה מוחלטת בלשונם של האזרחים.⁴⁷ במלים אחרות, מערכת השלטון בסוריה אינה שולטת שליטה מוחלטת בכל תחומי החיים, והפולחן דווקא מבליט במיוחד את הצדדים הפרדוקסליים, המשרתים את עצמם ומביסים את עצמם כאחד, הטבועים בהפעלת כוח סמלי.

מעשה החתרנות של מ' ותוצאותיו מדגימים את הפרדוקס הזה, את הדרכים שבהן פוליטיקה של 'כאילו' מייצרת כוח רשמי ומבטיחה את רפיפותו בעת ובעונה אחת. עונשו של מ' מראה, שהמשטר מסוגל למזג אסטרטגיות מדכאות, חומריות ומשמעיות-סמליות כדי לאכוף את נורמות הצייתנות החיצוניות שלו. מ' מוכה; שאיפותיו כבוגר אוניברסיטה מתנפצות. ומתברר שהעברה עצמה היא רדיקלית ומורכבת בעת ובעונה אחת. אפילו כשמ' מציג את התנגדותו לציפייתו של המשטר להתרפסות אין הוא זונח את פוליטיקה ה'כאילו'. במקום לנקוט לשון ישירה משתתף מ' במערכת הציבורית האפיסטמית של העמדת הפנים שבה הוא מבקש לכפור. הוא נוהג כאילו גם לו היה חלום. מ' יכול היה לומר, "לא חלמתי", או "לא ישנתי בכלל". הוא היה יכול לספר חלום נייטרלי או חלום שחלם באמת, או להביע את מחאתו באמירה סתמית כלשהי. כל אחת מאמירות אלו היתה עלולה להביא עליו תוצאות כאלה או אחרות, אבל היא היתה מרחיקה את מ' אל מחוץ למערכת האפיסטמית יותר מן ההצהרה שבחר להשמיע. אבל מאותה סיבה עצמה כל בחירה אחרת לא היתה יעילה כל-כך מן הבחינה הרטורית: חלומו של מ' מעליב, מפני שהוא משתמש בפוליטיקה ה'כאילו' כדי להוסיף ממד של דרמה לזיוף שבדרישתו של הקצין. כשהוא גורם לקצינים להעניש אותו, מ' גורם להם להודות במפורש, ששאלתם, כמו גם תשובות החיילים, הן שקרים.⁴⁸ עונשו של מ' מאשר את העובדה שאין מודים בה, שגם הקצינים לכודים באותה פוליטיקה של העמדת פנים.

מ' חותר תחת המערכת האפיסטמית של 'כאילו', ובה בעת הוא מערער את המערכת המושגית של הלשון והסמלים שבתוכה פועל פולחן אסד. הפולחן מגדיר את שדה השיח שבאמצעותו יכול להתרחש שינוי המשמעות שעושה מ'. מ' מפקיע לשימוש אותן מטאפורות משפחתיות המשמשות בדרך-כלל את המשטר ובונה מהן את התנגדותו לפוליטיקה הרשמית. בעצם השתתפותו במערכת המושגית שהוא מבקש לערער מראה חתרנותו של מ' עד כמה הוא

47 הביטוי "מנצל את חולשתו" לקוח מתוך Judith Butler, *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"* (New York: Routledge, 1993), p. 237.

48 תודה ללורה גרין על שהסבה את תשומת-לבי לצד הזה של תגובתו של מ'.

מעורב ומסובך בעולם שהוא מעליב. מ' הוא עדיין הבן בנראטיב שלו, והוא מציתי, אם גם מתוך מרי.

חוקרי הדיכוי וההתנגדות מעלים מעין זו כדי לטעון, שהשליט והנשלטים "קשורים לבלי הפרד בעריצותה של הלשון", כדברי טג'ומולה אולניאן (Olaniyan).⁴⁹ אבל לא ברור כמה מדאיגה אמורה להיות העריצות הזאת, שהרי איזה היגיון יש בהתנגדות המתרחשת מחוץ למערכת מושגית משותפת, כדוגמת זו שקמה מכוח הפולחן של אסד. בלא התייחסות לאובייקט שהמערכת הרשמית מרוממת ומהללת, איך תוכל הצהרתו של מ', לדוגמה, לפעול כעלבון? במלים אחרות, חלומו של מ' מעליב לא רק מפני שהוא חושף את הפוליטיקה של העמדת פנים של המשטר, אלא גם מפני שהוא משתמש באותם סמלים שאמורים לרומם את המשטר כדי להשפילו. כך מראה מ' ששום איש, ואף לא משטר סמכותני רב-עוצמה, אין לו בעלות על מערכת מושגית. עוד מלמדת הדוגמה של מ' על נטייתה של הלשון לחתור תחת ההיגיון הסמכותי שלה עצמה.

התנאים הרב-משמעיים של העמדת הפנים הציבורית, שסיפורו של מ' מציג ברוב דרמטיות, מעוררים את חוקרי הפוליטיקה המשווה לשוב ולשקול את הצדדים הייצוגיים והתפקודיים של השיח והאיקונוגרפיה הרשמיים. אי-אפשר לחדור למחשבתם של קובעי המדיניות ולחלץ משם ידיעה מדויקת על השאלה למה הם עושים את מה שהם עושים. בארצות כמו סוריה קשה אפילו להשיג את החוזרים הנוגעים בדבר של המפלגה. אבל פעולת המדינה בתחום הסמלי ניכרת בתוצאות שהיא מחוללת, ואת אלה אפשר להציג ויש להם חשיבות פוליטית. אם מזהים ובוחנים אותם אפשר להבין כיצד משטר סמכותני לא-כריזמטי משתמש ברטוריקה ובסמלים כדי ליצור כוח פוליטי למען הישרדותו. עצם הדבר שאסד מחזיק בשלטון משנת 1970 ואילך מלמד על יעילותה של האסטרטגיה הזאת. סיפורו של מ' רומז לכך, שאפילו כאשר הרטוריקה אינה משכנעת ואינה יוצרת 'מוחות שבויים', אין פירוש הדבר שהיא חסרת תועלת או לא יעילה. פולחן אסד והתכונות המשותפות לו ולאידאולוגיה הפוסט-סטליניסטית במזרח אירופה רומזים, כמו שזיזק והאוול מראים, לכך שמשטרים אלה תופשים באופן כללי את הלשון והסמלים כאסטרטגיות פוליטיות הממלאות את המרחב הציבורי

Tejumola Olaniyan, "Narrativizing Postcoloniality: Responsibilities," *Public Culture*, 49
Achille Mbembe, "The Banality of Power and the Aesthetics of Vulgarly in the Postcolony,"
Public Culture, 4: 2 (Spring 1992), pp. 1–30. ראו גם את תשובתו של מבמבה, "Prosaics
of Servitude and Authoritarian Civilities," *Public Culture*, 5: 1 (Fall 1992)
Douglas Haynes and Gyan Prakash, "Introduction: The Entanglement of Power and
Resistance," in *Contesting Power: Resistance and Everyday Social Relations in South
Asia* (Berkeley: University of California Press, 1992)

והמייצרות נראטיבים של דה־פוליטיזציה. במלים אחרות, מערכות פוליטיות מחזיקות מעמד לא רק הודות לחזון משותף, רווח חומרי וענישה, אלא גם בשל תזוזות לא יציבות של ייצוגי כוח וחוסר כוח, שעל־אף סמליותם הם ממשיים לא פחות מאלה. מבדיקת אסטרטגיות פוליטיות של צייתנות ומבחינת הדרכים שבהן חותרים בני־אדם תחתיהן עולה, כמו שאמר פול ויין (Veyne), ש"החיים הפוליטיים אינם סובבים עוד על צירי הספונטניות והאילוץ בלבד, אלא הם מגוונים יותר".⁵⁰ הגיוון הזה כרוך בהתכתשויות בלתי־פוסקות לאורך קווי ההפרדה שבין השליטים לנשלטים, ובתוך כל אדם ואדם. מצגות סמליות של עוצמה מזמנות לנו הזדמנות 'לצפות' בהתכתשויות הללו, כפי שהן באות לידי ביטוי בהצגה האידיאלית שהמשטר מציג את עצמו ובאופן שהיא מתקבלת על דעתם של הבריות; ויחד עם זאת הן מאפשרות לנו לנתח את הדרכים שבהן הסמלים עצמם יוצרים ומשמרים — ובעת ובעונה אחת גם מערערים — את הנסיבות המשמעותיות שבאמצעותן מפעיל המשטר את כוחו. תנאי שליטה רב־משמעיים שכאלה אולי אינם אופטימליים, לא למשטר ולא לאזרחי סוריה, אבל הם הגיוניים ועקביים.

אין לבלבל את ההכרה הזאת ברב־משמעיות ובחוסר הקביעות עם מה שחוקרי מדעי החברה מכנים לפעמים 'חסינות מפני הזמה' של טענת היסוד. אפשר היה להזים את המאמר הזה על־ידי הצגת קיומו של משטר, שבו מעוררות סיסמאות יגעות ומחוות ריקות את נאמנותם של האזרחים ומחזקות את דבקתם הפוליטית במשטר, ולא דווקא מרחיקות אותם מן הפוליטיקה. עברות כדוגמת מעשהו של מ', גם אם אין הן מחוללות תמורה, הן רבות משמעות, וחיבורם והפצתם של סיפורים כאלה מוסיפים מידע רב לחוקרי מדעי החברה, המנסים להבין את החוויה הפוליטית הממשית הנחיית.

תרגום: יוסי מילוא